

RAJNAI LÁSZLÓ

A gyermek

EGY FEJEZET A KÖLCSEY-KÖNYVBŐL

Hobiragno d' amore, amore, amore!

Leopardi

I.

A gyermek nem tud őseiről és családjának nemesi címere színes játékszer csupán nyiladozó értelme számára. A gyermek öntudatra ébredésének első napja: az ember teremtetésének édeni ünnepe. Nemességét nem szüleitől örökli; mint az első ember, ajándéku kapja felnőtt hatalmaktól.

Az ősi királyi birtoklevélnél és a kiterjedt családfánál fontosabb a „hű anya”, „szép Erdély barnafürtű leánya” s a nyugtalanvérű, melankóliára hajló, szerencsétlen apa, kit a halál akkor ragad el örökre a kisfiú szeme elől, mikor még néhány elmosódó, alakatlan emléknél egyéb aligha maradhatott róla a gyermeki lélekben.

A kis Kölcsey Sző-Demeteren született, Közép-Szolnok megyében, 1790. augusztus 8-ikán. Az anya, Bölöni Ágnes, éppen szüleinél volt látogatóban, mikor második gyermeke, a kis Ferenc, világra jött. Közép-Szolnok akkor Erdélyhez tartozott, s ezért írhatta később Kölcsey: „Én fél erdélyi vagyok, s valahányszor e földről gondolkozom, poétai hév ömlik el keblemen. Eszembe jut a hős, ki mindenét elvesztette a népért, mely őt csábító szavakra elhagyá; eszembe jut a barna szép hölgyecske, ki engem ott szerelme zálogául mutatott be férjének – az én anyám”.

A férj, Kölcsey Péter, a kölcseyek ősi földjein gazdálkodott Szatmárban és Biharban. A hajdan nagy kiterjedésű birtok abban az időben már meglehetősen megcsappant, de még elegendő volt ahhoz, hogy urainak gondtalan életet biztosítson s gyakran jelentős szerephez juttassa őket a vármegyei életben is. A Kölcsey-család újkori történelme folyamán nem egy alispánt adott Szatmár megyének, s ezek a hagyományos ambíciók ébredtek fel később legifjabb sarjában, Ferencben is, mikor élete végén ő is alispánságra pályázott, igaz, sikertelenül. Kölcsey Péter Biharban, az álmosdi birtokrészen gazdálkodott, Sámuel nagybátyja örökében. A családi hagyomány értelmes, művelt, derék embernek ismeri. Feleségéről, Bölöni Ágnesről, még ennyi adatunk sincsen. Fiának gyér följegyzései szerint kedves, csinos, barna asszonyka lehetett. Hat gyermeket szült férjének, köztük két leányt (Boriskát és Máriát, ezek korán elhaltak), a fiúk mind Ferenc után születtek: Sámuel, Ádám, végül Péter, nyolc hónapra atyja halála után. Az özvegy fiatalasszonynak is korai sírt szánt a végzet; az 1802. év elején magukra hagyta gyermekeit a világban.

A férfi Kölcsey egy verseskötetében büszkén emlegeti ősi magyar származását; a Vörösmartyra emlékeztető hexameterekben önérzetesen hirdeti, hogy „keleten nőtt törzsöke fáznak” és „szerelemmel tölti be lelkem honni szokás és föld, örököm kard és ősi dicsőség”. A hagyomány mesés régiségből keltezi a család eredetét:

Kölcsey nemzetség, Ete hű maradéka, kit egykor Don hullámi körül, a hét magyar egyike, hős Ond, Lángölelés zálogja gyanánt neje karjairól vón. Vigan laktanak ők rohanó Tisza partjai mellett, s hol vadon árnyak alatt barnán viszi habjait a Túr...

Tény, hogy a nemzetségfát a tizenharmadik századig lehet visszavezetni. Mária királynő egy oklevele főnemeseknek címezi a Kölcseyeket (Kulchey), ez azonban később feledésbe merülhetett. A családnak aligha volt legfőbb törekvése a mindenáron való terjeszkedés és szereplési vágy. Ferenc pedig, a késő unoka, ugyancsak messzire szakadt a vasba öltözött, kardot forgató lovag-ösöktől.

A gyermek Kölcsey Álmosdon nevelkedett hat esztendő koráig, szüleinél. Milyenek lehettek első évei, legelső élményei? Nem lenne okos dolog ott kutatnunk, ahol az idő tökéletes munkát végzett, s a legkisebb nyomot is eltüntette szemünk elől. Kölcsey szófukarsága, midőn intim ügyeiről beszél, teljes némasággá változik, mihelyt kora gyermekségéről kérünk tőle felvilágosítást. Örök kár, mert az olyan lelkiakat, mint az övé, ekkor, ezekben az esztendőkből már félig kibontakozott, s a kisfiú arca ott kísért az ifjú, sőt a férfi homloka mögött is. Hogy gyöngédsége, lelki finomsága, zárkózottságra való hajlama már kezdetben megnyilatkozott, az csaknem bizonyos. Vajon tévednénk-e, ha figyelmes szemű, színes fantáziájú, hallgatag gyermeknek látnánk őt képzeletünkben, aki mindig kész megülni a padkán, ha valami szép mesét hallhat barnaszemű mamájától, s aki elalvás előtt este az ágyban még ábrándozik egy kicsit az édesapa hatalmas, bőrbekötött könyveinek különös titkairól? A régebbi források „nyájas arcú, kedves, szőke fiú”-nak nevezik. Még kiskorában himlőbe esett, a betegség megfosztotta bal szemétől. „Erőszak dúlta fel szép formám ép-ségét, s kínoztatás után tömlőre szálltam én.” A Melancholia ott állott már úgyszólván a bölcsőjénél.

A másik csapás atyjának korai elhunytával érte. Kölcsey Péter halálának körülményei nem mindennapiak: alkalmasak arra, hogy tovább mélyítsék a gyermek ideges érzékenységét. A család közeli rokona, Péchy Imre, egy alkalommal megkérte Ferencünk atyját, hogy idegbajban szenvedő feleségét, kinek az orvosok szórakoztató kirándulásokat ajánlottak, vigye el helyette sétakocsizásra. Kölcsey Péter teljesítette rokona kérését, útközben azonban baj történt. Az asszonyon teljes erővel tört ki betegsége, örültségi rohamában rávetette magát a melléte ülő férfire, torkon ragadta és fojtogatni kezdte. Az irtózatos dulakodás teljesen kimerítette a javakorban lévő Kölcsey Pétert; a nőt sikerült ugyan megfékeznie, de hazatérvén ágynak esett, lázas beteg lett s néhány nap múlva kiszendvedt.

A kis Ferenc aznap töltötte be hatodik esztendejét. A családi tanács úgy határozott, hogy Debrecenbe menjen, iskolai éveinek megkezdésére.

II.

A hortobágyi metropolis a legérdekesebb magyar városok közül való.

Igazi története a reformációval kezdődik. „Péter pápa” (Melius Péter), mint Kálvin Genfet, a maga képére formálta Debrecen. A városból igazi fellegvár lett, a magyar kálvinizmus és egy tőzsgyökeresen magyar, bár maradi polgárság bevehetetlen

erődítménye. A zárkózott, büszke, konzervatív hajlamú cívisek közmondásos jólétén a nehéz török-tatár idők sem tudtak változtatni. A város adózott töröknek-tatárnak, magyarnak, németnek – mégis gazdag maradt, és vagyonban, tekintélyben csak növekedett a századok folyamán. Ipara, kereskedelme virágzó volt, sikeres földművelésével és állattenyésztésével pedig egyetlen magyar város sem versenyezhetett. Éppen az őrizte meg sajátos eredetiségében, ami később a legtöbb vádat zúdította fejére: maradisága, elfogult, szigorú formatisztelete.

Debrecen városi jellege mind a mai napig igen csekély. A tizennyolcadik század végén azonban különösen elszomorította a nyugati civilizáció után epedőket, mint Kazinczyt és Kölcseyt is. Debrecen semmiképpen nem lehetett álmaink városa. Nyáron por és rekkenő, ázsiai meleg, télvíz idején feneketlen sártenger. A város környéke valóságos pusztaság: mindenfajta négy lábú legigazibb hazája.

A tudós világot legkivált az ősi, messzeföldön híres Kollégium vonzotta. Az 1802-iki megsemmisítő tűzvész előtt még külsejében is valóban impozáns épület volt: négy utcára terjedő, emeletes, kapubástyás, belül árkádos, hatalmas négyszögletes udvarral rendelkező várszerű építmény. A deákság élete külön fejezet a város történetében. A Kollégium belső rendjét terjedelmes törvénykönyv szabályozta, melyet az idők folyamán a szükséghez képest meg-megújítottak. Kemény szabályok voltak ezek: bonyolult hierarchiát teremtettek a diákság különböző csoportjai között. Persze, se szeri, se száma a törvényszegéseknek. A büntetendő cselekmények sorában gyakran találunk ártatlan kedvteléseket is, de nem hiányoztak a notórius rendbontások sem; ezekről bőven tudósít bennünket az iskolai törvényszék jegyzőkönyve. A keményfejű, nehezen fegyelmezhető fiatal magyarok legtöbbször az ivásban és utcai verekezésben éltek ki erőfölöslegüket. Bizonyos rakoncátlan elemek hosszú időn át a város rémei voltak.

Az oktatás és felügyelet rendjében helyet kaptak az idősebb deákok is. Ez önállóságra nevelt ugyan, de erkölcsi szempontból mégsem helyeselhető: számtalan visszaélés származott belőle, s leginkább a kicsinyeknek sokszor megkeserítette a kollégiumi tartózkodást. Érzékenyebb lelkek nem is feledkeztek meg erről életük végéig. Különösen a régi világban valóságos rabszolgarendszer dívott a tudománynak e fölszentelt csarnokában, de még a tizenkilencedik század közepén is találunk, enyhén szólva, botrányos eseteket. A vagyontalanok helyzete különösen sanyarú volt, de így volt ez akkor Európa-szerte; még a mintaszerűnek hirdetett angol királyi iskoláknak is külön alvilági történetük van.

A Kollégium főiskola is volt egyúttal; legnagyobb becsben, természetesen, a teológiai tudományok álltak. A kor legkiválóbbjai azonban unták a teológiát. Kazinczy tiszteletlen hangon nyilatkozik róla, Kölcsey pedig annak az embernek rezignált közönyével, aki világért sem akar sérteni semmi vallási tevékenységet, de lelke mélyén haszontalannak, sőt károsnak ítéli a hittantudományokat. A felvilágosodás gyermekei voltak; gondolataikat javarészt nem egy távoli jövő, hanem a közelmúlt formálta, a racionalisztikus hajlamú protestáns teológia pedig még jobban ingerelte őket, mint a katolikus Egyház megbonthatatlan, szilárd dogmákra épült sziklavára. Bennük érik teljességre a reneszánszban kibontakozó, majd a tizennyolcadik században általánosan

elfogadható immanens világszemlélet. Ahogy mondani szokás: jó kálvinisták voltak ugyan, – de a felekezeti korlátok, más szellemi korlátokkal együtt, türelmetlen támadásaik állandó célpontjai maradtak. Felvilágosult kozmopolita mennyorszárukban nem volt helye a debreceni vaskos realitásnak – s ezzel együtt a debreceni teológiának sem.

Mint ez időben nálunk mindenütt, a Kollégiumban is az oktatás nyelve a latin volt. A magyar beszédet az iskola törvényei tiltották. Különösen rossz szemmel néztek azokat, akik magyar könyvek után kutattak a bibliothécában; a magyar nyelvű verselést, néhány lelkes rajongót kivéve, lenézték; túlzott egyénieskedést, a szabályok megvetését szimatolták benne. A szép latin stílust annál inkább becsülték. Tulajdonképpen elkészt, a hagyományokhoz makacsul ragaszkodó, telivér humanisták voltak ezek a vastagnyakú, rosszkedvű debreceni professzorok: az ékes latin dikció még a főbenjáró bűnök iránt is megenyhítette őket. Mikor Csokonai latin nyelvű instanciájában arra kéri a derék consistoriumot, hogy engedtessek el néki a teológiai leckék kötelező hallgatása, a tudós tanári kar mélységesen megbotránkoszik ugyan, de a folyamodvány szép stílusát lelkendezve dicsérik egymás között. Ugyanez a tanári testület azonban jegyzőkönyvben bélyegzi meg Csokonai uramat, mikor a Kollégiumból való távozásakor, a törvény megszegésével, magyarul mondja el búcsúbeszédét. A humanista ideál, a cicerói körmondatnak szinte babonás tisztelete, még vérében volt ennek a kornak. Kazinczy, elfogatása után, latin nyelvű vallomást nyújt be bírának, gondos, sőt díszes fogalmazásban. A beadványban közölt és elismert vétkekért halálbüntetés jár. Ez azonban nem akadályozza meg a törvényszék tagjait, köztük az alacsony lelkű és Kazinczy véreére szomjazó Németh Jánost sem abban, hogy bámulattal ne kiáltanak fel a vallomás olvasásakor: „Qualeingenium!” A „fentebb styl” még a vérpad árnyékában sem téveszti el hatását. Az iskolák növendékei, ha nevelőik fenntartás nélküli elismerésére pályáznak, legfőbb gondjukat a szép és csiszolt latin nyelvre fordítják. Mindez biztos karriert jelentett még száz esztendővel ezelőtt (a reneszánszról nem is beszélve), a tizennyolcadik század végén azonban már meglehetősen feszélyezte azokat a fogékonyabb lelkeket, akik baráti körökben egy erős nemzeti öntudattal rendelkező, saját nyelvén virágzó magyar műveltség álomképeit szövögették.

A deákság fegyelmezett és istenfélő magatartásán a Kollégium vezetősége, leginkább elvben, mindig szigorúan őrködött. A vallás törvényeinek megtartására szorosán ügyeltek. Igaz, hogy az ifjúság „damorecyclopico” vonult az Isten házába, s templombeli viselkedése sem lehetett éppen kifogástalan, mert a törvénykönyv megtiltja a szent helyen a hangos beszédet, nevetgélést, olvasást és a padokban való heverészt. A Kollégiumban megtúrték ugyan a borivást, de – és ez elég különös – a dohányzást már kevésbé. Ennek okai azonban eléggé érthetőek: a bor abban a régi világban félig-meddig orvosságzámba ment, a pipázást pedig valószínűleg az állandó tűzveszély miatt tiltották. Ezen a téren Debrecennek szomorú tapasztalatai voltak. Az 1802-iki nagy tűzvészben porig égett a Kollégium a fél várossal együtt. A nagy toronyban állandóan őr vigyázott, s ha valahol lángokat vett észre, harsány riadót kiáltott: „Incendium, ad arma!” („Rohadt az alma!” – így értették ezt a piaci kofák,

mert a diákok ilyenkor a tűzoltókocsival kíméletlenül robogtak el a felborított kosarak és kofák fölött.) Örökös, fenyegető vész volt a tűzvész; a debreceni lángok pusztították el szegény Csokonai Vitéz Mihály utolsó reményeit is.

A Kollégium tanrendje nem volt valami változatos. Úgy látszik, hogy az oktatást két fő szempont irányította: a latin nyelv tökéletes elsajátítása és a vallás kérdéseivel való behatóbb foglalkozás. A latin-tanítást már az első, előkészítő osztályban megkezdték; a növendékek az évek folyamán elsajátították a latin beszéd, verselés, fogalmazás és szónoklat gyakorlását. A fontosabb tankönyvek ezek voltak: Cellarius Liber memorialia, Langius Collognia latina, Heineccius Jo. Gottlieb Fundamenta stili cuk-tioris, Voss Gerard Jo. Rhetorices contractae, Freyerus Hieronymus Oratoria és Heineccius Elementa philosophiae című művei. Olvasták a latin klasszikusokat (de nem nagy terjedelemben), s velük kapcsolatban tanultak némi római régiségtant és ókori földrajzot is. A vallásoktatást Hübner János Bibliai történetein („a Hübner gyilkoló előadásában”, ahogy Kazinczy mondja önéletrajzában) kezdték és Maróthy György zsoltsárain (A zsoltsároknak négyes nótájuk) folytatták, majd a kis és nagy heidelbergi Katekizmus következett, egészen az oratorok osztályáig. A teológia már az öreg deák tudománya volt. A mathézisben Maróthy György Arithmeticaja volt a vezérfonal, de ebből a retorikai osztályig sem tanultak egyebet, mint a hármas szabályt és a törteket; a görög nyelvből úgy-ahogy elsajátították a grammatikát (Kazinczy első levelében lelkére köti az ifjú Kölcseynek, hogy tanuljon meg görögül, de ne úgy, ahogy a Kollégiumban szokás); a történelemből csupán vázlatos ismereteket követtek, hasonlóképpen az egyetemes földrajzból is. Természettudományokat nem tanítottak; ezeknek elsajátítását a tanulók magánszorgalmára bízták. A tananyag tehát, híven az európai hagyományokhoz, humanisztikus volt; de tagadhatatlanul több volt benne a hagyomány, mint amennyi a kor kívánalmainak megfelelt volna. A kiválóbb diákok nem is érték be ennyivel, és egyéni szorgalmukkal, ösztönösen magasba törő ismeretszomjukkal messze felülmúlták az iskola általános színvonalát.

Ha mi, késő utódok, megidézzük képzeletünkben a Kollégium ifjúságát, leginkább a diákok sajátos öltözködésmódja ragadja meg figyelmünket. Egy színesebb, egyénibb, gazdagabb képzeletű kor gyermekeit üdvözölhetjük bennük. A bennlakók számára kötelező volt a tóga viselése. Ezt az elég szegényes uniformist azonban igen változatosra tette az ifjúság fantáziája. A fennmaradt illusztrációkról különös figurák tekintenek le ránk. Bokáig érő, törökös Kaftánban állnak ott, fantasztikus alakú főveggel kemény fejükön; begyűrt hajdúkucsma váltakozik a szláv pópák süvegére emlékeztető magas alkotmánnyal, az 1800 előtti képeken az Európa-szerte dívott katonasapkával találkozunk, a későbbi rajzokon pedig már feltűnnek a keresztben hordott Napóleon-kalapok. A diákok közül sokan pipát tartanak kezükben: a pipa szára rettenetesen hosszú és valószínűtlenül vékony. Vonzó és egyéni, de zárt, hagyományokba merevedett közönség áll itt előttünk: a felvilágosodás eszméivel rokon-szenvező ifjú kozmopolitáknak azonban aligha nyerte meg tetszésüket.

Ebből a futó, vázlatos képből is gyaníthatjuk már, hogy a kis Kölcseyből kötelességet teljesítő diák lesz ugyan, de Debrecenben soha sem fogja otthon érezni magát.

III.

Lakást a Kollégium szomszédságában kerítették neki, közel a Mester-utcahoz. Kicsiny, vályogból épült, nádfödeles házacska volt ez, afféle tugurium, mely a módosabb diákot megkímélte ugyan a bennlakástól, de kényelmet vagy éppen fényűzést bizony nem lehetett fölfedezni benne. Az egyik „tágasabb” szobában laktak később testvérei, a másikkban pedig, melynek hosszúsága vagy másfél lépésre terjedt, Ferencünk ütötte fel tanyáját, közel tizenhárom esztendeig. Itt érett gyermekből ifjúvá, ide menekült gyakran felzaklatott szívével, gondolataival, itt rejtette el korai érzékenységet, itt fogalmazta első gyermeki elmére valló írásait, itt temetkezett bele kedves olvasmányaiba, megfeledkezve az egész világról; ebben a szűk kamrácskában álmodta végig a serdülőkor zavaros éjszakáit, innen küldte első levelét az elérhetetlen magasságban trónoló vezérnek: Kazinczynak.

Az ifjascák nem maradtak felügyelet nélkül; velük jött öreg dajkájuk, Panna néni (régi, hűséges cseléd volt, rá hárultak a gazdasszonyi teendők), itt volt a nevezetes rokon Péchy Imre (különben kollégiumi főgondnok, később septemvir), bebenézett hozzájuk a gyám, Gyulai Antal, az öreg Benedek superintendens, egy Polgár Mihály nevezetű tanuló pedig állandó házitánítói minőségben került a házhoz. A kis Ferenc tehát mindenképpen jó kezekben volt.

Az iskola kezdetben nem vonzotta (igaz, sohasem rajongott érte különösebben); cukorral kellett a Kollégiumba csalogatni, mert könnyen elpityeredett és megmaka-csolta magát. Félénk, cingár fiúcska lehetett, aki mert még aligha lelkesedett a spártai erkölcsökért; nemes származása talán éppen csak megóvta attól, hogy élénkebb társai kegyetlenül meg ne csúfolják. Talán, de az ellenkezője is megtörténhetett. A könyvekkel való túlzott szerelmeskedés korán kihívja a világ gyanakvását, sőt, bosszúját; a gyermekek nem szeretik a szentimentalizmusát és ha csoportban vannak, rosszindulatuk és erőszakosságuk nem ismer határt.

A kis Kölcsey ugyancsak rászolgált, hogy társainak „profanumvulgus”-a elidegenedjék tőle. Már ekkor csak a könyvek tudták felmelegíteni igazán. Bennük találta meg azt a paradicsomot, mely az ideák világába vágyódó embernek legfőbb boldogsága ezen a földön. Már gyermekcipőben Platon tanítványa volt. A művelt, tisztult emberséghez könyveken keresztül vezet az út. Belőlük hallszik legtisztábban a „nagyságos elmék” – nek hívogató, nyájas szava. Ezt a buzdító szótat abban az időben az ókor nagy bölcseinek és költőinek ajkáról hallgatták legszívesebben. A gyermek fogékony volt s a hellén nagyságról szőtt magas álmaihoz nem is lett hűtlen soha többé. Hölderlini lélek bontogatta szárnyait, észrevétlenül, ebben az ábrándozó, csöndes kis magyarban. Gyakran meglopta az éjszakai pihenés óráit, hogy kedves géniuszaival társalkodhassék. Ha ilyenkor elálmodozott, az előtte fekvő nagy, nyitott könyvre tenyerelt s nyugtalan, zavaros álomba merült. Így talált rá olykor Panna néni, a szűk kamrácskában a tövig égett gyertyacsonk mellett. Ekkor aztán nagy dorgatórium következett, de a bűnös bizony nem javult meg. Hiába szidták, féltették, figyelmeztették. Súlyosan megbetegszik, mondták, de a fiúcska nem hederített rájuk. Mert micsoda semmiség ez ahhoz a boldogsághoz képest, hogy az ember az éj csöndjében

kedvére elgyönyörködhetik a trójai hősök nemes harcaiban, s a közelgő hajnal sápadt fényében még egy végső pillantást vethet Odysseus bíborszínű hajójára!

Ha a kollégiumi préceptor később lépett a tanterembe vagy a kitézött időnél korábban hagyta ott a katedrát, Ferencünk nem vesztegette az üres perceket, hanem nyomban belemélyedt egy csodálatos könyv olvasásába: a Haller János, „Hármas históriája”-ba. Ezt a nevezetes művet sanyarú körülmények között írta, illetve fordította szerzője; fogságának unalmas óráit használta fel a munkára, mikor Apati fejedelem-sége alatt Fogaras várában raboskodott. Felváltva olvasta a könyvet barátjával, Kállay Ferencel, mégpedig fennhangon, úgyhogy idővel az egész osztály csatlakozott különös multságukhoz, s mások is bekérdeztek a tudós kompániába. Kállay Ferencen kívül, ki még férfikorában is kevészámú baráti köréhez tartozott, még két fiúval kötött bensőbb pajtási viszonyt: Takáccsal és Freytaggal (ezek azonban korán meghaltak). Haller gróf könyvéből ismerkedtek meg ezek a gyermekek Nagy Sándor történetével, a trójai háborúval s egy sereg érdekes példabeszéddel. Múltak az esztendő, s a kisfiú Cornelius Nepos életrajzait olvasta az iskolában. Ekkor valósággal szelmes lett azokba a hősökbe, akiknek történetét ez a latin író olyan szárazon és unalmasan adja elő.

Fenséges és megható gondolatai támadtak az életrajzok olvasásakor, s mert a gyermeki kedélyben oly közel esik egymáshoz szándék és megvalósulás, romlatlan lelkesedése nem is merült ki a puszta ábrándozásban. „Debrecen véghetlen határain nagy Athenae képeze magának, s gyermeki képével a város homokhalmai között Hellas hőseinek emléket emelt.” Miközben társai vad hancúrozásban, futásban, labdázásban kerestek és találtak gyönyörűséget, ő csontokat szedegetett össze az építendő paloták számára, s a homokból Akropolist épített a miniatűr Athén fölé. Azután beszédet mondott a hősök tiszteletére, akik valaha ennek a városnak falai közt szereztek nem múlt dicsőséget maguknak. Themistokles és Miltiades neve röpködött a tizenegy éves fiú ajkáról: ezeket a beszédeket bizonyára gondos előkészület után tartotta, kis tanulószobájában órákhosszat gondolkozván a nemes férfiak szelleméhez méltó, dicsérő, szép szavakról. A diákok pajkossága vagy az erős szélrohamok olykor lerombolták ezt a törekeny Akropolist, de ő mindannyiszor újra fölépítette. Eötvös József Kölcseyről szóló emlékbeszéde – melynek elégikus hangú, tiszta pátoszával mi úgyszem versenyezhetünk, – mikor ehhez a ponthoz érkezik, ezt a megjegyzést fűzi a kisfiú játékaihoz: „Elméje nagyobb, kedélye mélyebb vala, mint hogy a klasszikusokban csak filológiai szépségeket keressen, és Tacitusnak fenséges gyűlölésében csak a stíl erejét s a római respublica történeteiben csak Livius nevelt simaságát érezze. Ő sejté, hogy a történet több lehet puszta terméketlen tudománynál; sejté, hogy nagy polgári erények nemcsak az Olympus árnyéka alatt, nem csak ott, hol az ióniai tenger mossa a köves partokat, vagy a hét halmú város falai között találhatnak helyet: hanem hogy Hellas s Róma lehet minden hely, ahol az emberek hazájokat szeretnek s érte halni tudnak. Sejté, érezte ezt s a gyermek nem gondolá többé árvának magát e világon.”

Erre az Akropolist építő Kölcseyre gondoljunk ezután mindig, ha nemcsak a gyermeket, hanem az ifjút és férfit is érteni akarjuk. Mert mi mást tett egész életében?

Lelki finomsága, ismeretei, tapasztalatai állandóan növekedtek az idő folyamán, de minden szava és cselekedete ebből az első látomásból táplálkozott, mely annyira megfelelt e magányban bontakozó szellem legbensőbb hajlamainak. Nem minden kisdíák álmodik erről az iskolapadban. Szépséget áhító, tágra nyílt szemű kíváncsisága boldog örömmel pihenhetett meg ott, „hol az ióniai tenger mossa a köves partokat” s hol a római légiók csatáztak Hannibál seregeivel. Nem a lelketlen betűt s a nehéz szintaxist kereste az auktorok lapjain, hanem az egykori színes élet egzotikus, forró lehelletét, mely tündéri tájakra ragadta a rossz levegőjű, szűk tanteremből. Mit nem adnánk azért, ha egyszer valóban láthatnók az Athén utcáin sétáló fehérruhás lányokat, vagy egy antik pásztor szép hangú sípjában gyönyörködhetnénk valahol Magna Graeciában „tenger és alkonyég között”? A gyermeknek mindez lehetséges. Bizonyára voltak szomorú, furcsa reggelei, mikor a fehérkarú Nausikaa ölelését sírta vissza rövid, hajnali álmaiból.

A nyári vakációk idején, odahaza Álmosdon vagy Sződemeteren, még több szabadsággal áldozhatott „keble istenségeinek”. Igaz, nem minden külső akadály nélkül. A rokonok jól ismerték szenvedélyét, s gondosan eldugtak előle minden olvasnivalót. A kis Ferenc azonban túljárt az eszükön. Suttymban lehozta a padlásról a régi könyveket, híréjságokat, s a szőlőhegyre menekült velük, ahol aztán senki, semmi sem zavarta. Ez a nyári rejtőzködés a szőlőlevelek árnyékában különb oktató minden tudós professzornál. A humanizált természet az anyaföld titkos erőit s az emberi alkotóvágyat egyszerre oltja bele a termékeny, ifjú lélekbe. A csendes belsőérés, napsugaras nyugalom és béke iskolája...

Megint egy röpke adat: „Anyám halála után mindjárt érztem a legelső mozdulatot keblemben”, írja Szemere Pálnak, 1833. március 20-ikán. „Bánatos vala az érzés, de szelíd. Egy papirosra írák fel a Bölöm Ágnes nevét, és még egyet, még egy nevet, mely nekem most is, 43-ik évemben oly kedves, mint a 11 éves gyermeknek vala. De a név szentebb, mint ide írhatnám; szentebb, mint a közönség e tárgyról valamit tudhasson. Talán valaha, midőn nem leszek, fog a maradék írásaim közt egy két szót találni, ami legfelebb csak a pszichológnak, vagy annak, ki dalaimat még akkor is olvasni örömmel fogja, lehet érdekes. Azonban e vonás a később kifejlett szentimentalizmusra nézve neked kulcsot adhat. Tudnod kell, hogy anyám neve és az a másik egyforma, legalább egymásba olvadó érzést hoztak elő.”

Szerelmes volt tehát, először – s talán utoljára életében. Milyen lehetett ez a szerelem, a tizenegy éves gyermek kölcsönös, korai szenvedélye? Itt azonban aligha lesz helyén a szenvedély szó, ha nem kapcsoljuk mindjárt hozzá a merengő, kedves gyermeknek haláláig tartó fő jellemvonását: megható és hősiesség idealizmusát. Azt is tudnunk kell, hogy mint ifjú s különösen mint férfi szüntelenül szeretve vágyódott. Forrón kereste, kutatta, leste, óhajtotta ezt a megváltó szeretetet, s hogy voltaképpen soha nem találta meg, annak kissé talán ő maga is oka volt: oka és áldozata egy személyben. Csak papiroson tudta egészen föltárni magát, csak az írott szavak és mondatok harmóniája bírta megnyugtatni minden túlságos emberi közelségtől irtózó lényét. De ha ez a szeretetvágy úgy lobogott még az öregedő férfiban is, nem termé-

szetes-e, hogy aki legtöbbet szenvedett tőle s a legmakacsabbul áhította, az éppen az a kis debreceni tanuló volt, aki már akkor is csak könyveihez tudott igazán barátságos lenni, miközben szíve annyiszor elnémította gondolatokkal kérkedő gyermeki büszkeségét? De ő visszafojtotta magában érzéseit. Ezek azonban végül is kiáradtak, s ő, bizonyára szótalanul, félénken s a legnagyobb titokban, szeretni és bámulni kezdett egy fiatal nőt, akit legszebb művében Celesztinának – az Édesanyának – nevez. Ki lehetett ez az ifjú teremtés, akit a fél szemére vak, zárkózott fizimiska rajongásában Beatrice mellé emelt, s akinek dicséretére később dantei szavakat talált? Ő elhallgatja, barátai mit sem tudnak róla, a hagyomány néma. De a Kölcsey rajzolta kép szépségéhez és tisztaságához úgysem adhatnánk semmi jelentőséget. Durva lenne a további magyarázat. Hallgassuk őt magát:

„Figyelmezzetek az időre, mikor a serdülésnek induló gyermek a jelen pillanatot, mely őtet kicsiny örömeivel és bánataival együtt mindeddig szűk körben tartá vala, legelőször elfelejti; kérdezőleg tekint az égre, a láthatár felé, ismeretlen mozdulatot érez kebelén; képzetében borúalatti, bizonytalan alakú képek támadnak fel; és óhajt, vágy, esdeklék, nem tudván: mit?”

„Nem úgy van-e, mintha elalkonyodott, elsötétült emlékezetek rejteznének bennünk, miket újra felderíteni, újra felvilágosítani törekszünk? Nem úgy-e, mintha más, a mostanitól különböző élet képei homályban lebegnének előttünk? Vagy mintha soha nem látott, soha nem hallott dolgok ideái volnának szíveinkbe és lelkeinkbe plántálva, mik tenyészetbe indulván a kifejlés, kivirágzás idejére sietnek?...”

„Engem az emlékezet vonz szellemmel magához; s szelíd alakjaira andalogni szólalám meg, hogy tudjátok: ki volt ő, ki akkoron, a forrás és fejlődés napjaiban, alkonyból felderülő gondolatként, égi tisztaságban tűnt fel a küzdőnek; s azóta örökfényű csillagként sugárzott előtte; tévelygéseiben vezérlőleg, fáradalmaiban enyhítőleg, vesztéseiben vigasztalólag tekintvén reá...”

„Eljön az idő, midőn érzésed és képzelődésed minden ereje észrevétlenül egyetlenegy pont felé kezd vonulni; s ha az elmerülés, mondhatnám elrészegülés e pillanatában előtted egy szép, de mindenesetre egy földi alak tűnik fel: oly hajlandó leszesz azt égből szállott ideálnak tekinteni! Oly kész vagy minden szépet és jót, minden nagyot és felségeset annak birtokától felfüggeszteni! S kebled mennél telvébb erős, ömlengő érzellemmel; képzelgésed mennél ragyogóbb ezerszínű változékonysággal: annál inkább ki vagy téve öncsalódásaidban elmerülnöd...”

„Emlékezem az ifjúság napjaira, mikor keblem is forrás és küzdés tűzpontja volt; mikor lelkemben ezer indulat, gondolat és kép zajonga; mikor vágy és remény bolygótűzként csalóka fényvel világított ösvényemen; mikor százféle erőt érzék magamban, s nem lelém az utat, melyen hasznom lehessen. Hellas és Róma hősei ragyogtak a múltból felém, s szívszakadva kértem: hol a haza, melyért halmom lehessen, mint ők? De a föld, hol állék, hasonlatlan volt a tündérképhez, mit a hősök szép hona felől magamnak alkottam. Túl a havasokon jártak kívánataim: ah, ott vad nép vert tanyát! Mondatlan fájdalom szállott meg; s az emberek, kik előtt panaszom kiöntém, hideg álmélkodással néztek reám. Képzeljétek, mint szenvedtem! Lassanként sötétült előt-

tem minden, amit előbb álmaim oly vidáman ragyogóvá tettek; összevonultam saját érzéseimbe, s lemondva e nagy, e végtelen pusztává lett világról, egyetlenegy tárgyat, egyetlenegy pontot kerestem, hogy feltalálván, kirekesztőleg reájuk ruházzam álmaimat; nem találván pedig lemondjak mindentről.”

„Ily körülmény vala, miben ötet legelőször megláttam; ötet, kinek neve még most is szívemen zeng keresztül; kinek emlékét éveken által néma tisztelettel szentelém; kiről e magyarázhatatlan pillanatban érzem, amit a költő a kedves elhúnytról mond vala: csak azok ismerték, kik itt maradtanak, hogy ötet virrasszák!...”

„S miként rajzoltam lelkem állapotát ez érzésben? Mert képe nem úgy tűnik fel előttem: mint az elhúnytaké. Tudom, hogy ő nincs többé, és mégis jelen lenni érzem. Nem mint a napokban, midőn kertje árnyaiban leírhatatlan bájjal jár vala; de mint a tündérr királyné szokott felhőin lebegni, szellemileg és élet-telvé; mint lelkesülő költőnek jelenik meg a múlt, különbözve a jelentől, s az enyészetből mégis kiemelve. Ti talán nem értetek engem, de én értem, én tudom: mi az, amit szó tisztán nem jelenthet, gondolat világosan fel nem foghat, és mégis magát egész lényünkben hatalommal érezteti. Igenis; ő folyvást él azon hatásban, mellyel egykor lelkemet mozgásba tévé, azon szellemben, mellyel lángot gerjeszte bennem, végtelen tartandót! S midőn ezt mondom, ellenállhatatlanul érzem, mely igaza volt a hellének legbölcsebbikének, azt tanítván: halhatatlan az emberi lélek; mert íme az elhunytak emlékezetünkben, képzeletünkben s álmainkban gyakran megjelennek! Így van! De tudnotok kell: a halhatatlanság e szép tudományát nem hideg vizsgáló ész találta, hanem szeretettel tölt szív a maga teljességéből önté ki...”

„Ki szenvedett többet Celesztinánál? Ki feje felett zúg vala el sűrűbb borúban a jelen? Kihez közelített halványabb reménnyel a jövő? Szenvedve, nem alacsonyodva, csendes bátorságban és bizalmas megadással álla ő keservének közepette, s mellében bizonyos magosító, ihlethez hasonló mozdulat élni soha nem szűnt. Lelke tisztán égett, mint a régi mythus szerint Ceres jobbájában az olthatatlan fáklya, melyet Aetna tűzfolyamában gyújtott meg, elveszett leányát keresni. Így lőn ő példányává a legjobb erkölcsi tudománynak, a legszeretetre méltóbb bölcsességnek, mely valaha emberi érzelmekből kifejlett. Így vezethet ő másokat, hogy indulataik, mint a szomorjáték megrázó jeleneteiben, bánat és rettegés, gyötrelme és küzdés által megtisztuljanak. Így nyithata utat oda, hol bú és öröm a magok testvériségét nyilván éreztetik; s az élet jelenetei nagyszerűekké lesznek, és minden tett, minden törekedés oly lelket töltő, oly édesen jutalmazó hevet veszen magára, melyet a költő a nyelv mindegyik szavában talál, midőn dalainak legszebbikét alkotja...”

„Bizony a nagy ember nem a mindennapiság tekintetével nézi az életet. Úgy van ez ő előtte kiterjesztve, mint ifjú művész előtt a rafaéli műv. Nyitva áll az ajtó, s a nézők seregestől jönnek a felfüggesztett táblát szemlélni. Egyik sem lát egyebet tarka színeknél, másik érez valamit futó gyönyörrel, mely nyom nélkül elenyész. De belép az, ki a jövő nagyság magvait kebelében hordja; és megáll és néz, és minden ecsetvonal lelke mélyében tündöklök vissza. Nem nézet ez, melyet más órában, más feledtet el, ő nem a kezét látá, mely a művet vászonra tette; neki a lélek tűnt fel, mely azt terem-

tőleg alkotó; s azon pillanatban egész lényét, jövődő nagy maradandó tett gondolata foglalá el.”

„Ily tekintetre vala szüksége annak is, ki Celesztinát ismerni akará. De ne véljétek, mintha azon felhevült helyzetről szólanék, melybe az ifjúság napjaiban mindenki eljuthat. Kecsés arc, kellemes mozdulat, szikrázó szem könnyen lángralobbant; s mi vala természetesb, mint az, hogy ő, kinek alakján annyi báj ömlött el, mint lelkén fenség, nézellőket talált mindenütt, egyet sem keresvén? Nagy különbség van az érzékiségből eredt hevület vagy éppen elrészegülés, és azon lélekfellengés közt, melynek alapja a szép és jó, nagy és nemes iránt forró indulat. Kinek keble van a régen múltban is minden emberileg szép vonást érezni; ki Plutarch magas alakjai közt saját világában leli magát; ki a Gracchusok anyja szent fájdalomán a nyugodt szenvedő léleknagyságát tisztán kiismeri, s meleg tisztelettel kíséri: annak érzelmei valók, maradandók és felemelők. Ily érzelmek nélkül ne közelíts ahhoz, kit a természet a mindennapiak során felül helyezett. Azalatt, míg csillogó álfénynek hódolsz, nem fogod észrevenni az ő érdemét; s gondolatjárása, célai, nézetei s egész állása rejtély gyanánt tűnnek elődbe...”

„...mit tehetnék én, erőtlén képíró, ami teljes kellemében felmutathatná őt, amint élt és vala? Miért nem ismerte őt valaki a kor legjelesbjei közül? Hogy felőle lángvonásokat hagyjon a maradéknak, szent érzelmekre buzdítókat. Hijában! A hon, melyben virula, hideg, érzetlen szép hazája volt. Nyílt a virág, és nem volt, ki szépsége szokatlan pompáját lelke mélyéig érezze. Lehullt a virág; és nem volt, ki sejdítse, hogy kertje többé hasonlót nem terem. Ott fekszik ő hosszú évek óta, árnyatlan domb alatt; és én nem kísérhetem sírjába, s nem könyöröghetek áldásért, midőn elköltözött!...”

Celesztina alakjának maradandóságát nincs okunk féltenuink. Kölcsey megőrizte azt. A kép tiszta, csak az író emlékeiben él mind ragyogóbban és mind anyagtalanabbul, a földi valóságtól mindig idegenebbül. És mennyi fájdalom lappang minden sorában! A férfi, aki érezte kegyetlenül szenvedhetett, de talán ő is elmondhatta a firenzei költővel: *Jovidi la speranza de' beati*, – én láttam a boldogok reményét.

Az ifjú

Éltem, de magamat önként eltemettem,
Lágy álmodt fúva rám létemnek anyyala,
Szép volt a sír, melyben halva szenderegtem,
Most királyi nők is díszet kapnak általa.
Az óra jött, s íme kívánt hajnalánál
Feltörtem a zárt, hogy nyerjek más életet,
Arany szerelem várt boltom ajtajánál.
S mosolyogván, hajh, újabb halálra vezetett!